له نۆژەنەوه له مەرکێشەی نیگاری هەندێ دەنگ

د.ئەورەحمانی حاجی مارف

دەنگەکانی ئاخاوتن سروشتێکی ئالۆزیان هەیە و توێژینەوە لە لایەنە جۆربەجۆرەکانی بووەتە هۆی دیاری کردنی چالاکی و کەرەستەی هەمەچەشنی فۆنەتیکی و شێوازی لێکۆڵینەوەیان — ئەزموونگەریی فۆنەتیکی " بەراوردی مێژوویی فۆنەتیکی و فۆنۆلۆژیی ، بە تایبەت لێکۆڵینەوە لە بارەی فۆنێمەوە بە گرانی و پڕ دەمەتەقێ گەشەی سەند و چەند قوتابخانەیەکی فۆنۆلۆژی هاتنە کایەوە.

لە سەرەتادا دەنگەکانی ئاخاوتن وەك پێکهاتنی دەنگی دیاری کرابوون و بەرانبەر پیت راگیرابوون . تەنانەت ماوەیێکی دوور و درێژیش بۆ راگەیاندنی دەنگ، زاراوەی (پیت) بەکاردەهێنرا. پێشکەوتنی زمانناسی لە سەدەی نۆزدەیەمدا گەیشتە ئەو ئەنجامەی بە روونی دەنگەکانی زمانی سەردەم و دەنگەکانی زمانانی خزم بەرانبەر دەنگ و پیت رابگرێ. بۆ نیشاندانی دەنگ وەك ماکی سیستەمی دەنگیی زمان ، زاراوەی تایبەتمەندی (فۆنێم) جیاکرایەوە . ئەم زاراوەیە سالّی ١٨٧٤ بۆ یەکەم جار (ل.ئاڤێ)ی زمانناسی فەرەنسایی بەکاری هێنا . بەڵام ئەم زاراوەیە لە سەرەتادا وەك هاوتای پێکهاتنی ناوی (دەنگی ئاخاوتن) لە کاردا بوو، بە تایبەتیش(ڤ . دێ . سۆسیور) زۆر بەکاری دەهێنا.(ئی.ئا. بۆدوئێن دێ کورتەنی) دامەزرێنەری لێکۆڵینەوەی فۆنێمە ، کە بە دوو جۆر تێی دەگەیشت.لە سەرەتادا لە رووی پێوەندیی ئەرکییەوە لە مۆرفێمدا تەماشای فۆنێمی دەکرد. شێوەی زمانی سەردەمی ناونا (شێوەی فۆنێم – Divergent) : (د)-(ت) . شێوەی مێژوویی یش -پێکەوە بەستراو، زنجیرەیی- corelative) : (ك) — (چ) . دواتر دێتە سەر رای دەروونناسی (واتاناسی)و بۆچوونی گشتی دەربارەی وتن و وەرگرتنی دەنگی ئاخاوتن دەڕوانێتە فۆنێم.

زاراوەی ((فۆنێم)) واتـای دانـەی دەنگیـی سـەرەکی زمـان دەگەیـەنێت — جـۆری دەنـگ " چەشنی دەنگی ئاخاوتن : فۆنێم — بچووکترین دانەی دەنگیی سیستەمی زمانە، کە بریتـی یـە لە ماکی دەنگی پێکهاتنی وشە و مۆرفێم و دەوری جیاکردنەوەیان دەبینیٚ.

هەموو دەنگێکی ئاخـاوتن فـۆنێم نییـە . تـەنیا ئـەو دەنگانـە فـۆنێمن ، کـە تایبـەتن بـە زمانێکی دیاری کراوەوە و توانستی گۆڕینی جغزی دەنگیی مۆرفێم و وشەیان هەیە.

فۆنێم خاوەنی ئەرکی وەرگـرتن و جیاکردنەوەیـە . دەنگـەکانی ئاخـاوتن، کـە بـە یاریـدەی ئەندامانی بیستنەوە هەستیان پیٚ دەکرێت ، دەبنـە راسـتیی دەرك کـردن. لـە دەرکـی زمـانی ئـاخێوەردا نموونـەی تایبـەتی گـەلیٚ خاسـیەتی دەنگـەکانی ئاخـاوتن ئاشـکرا دەکـات، بـەلاّم هەموویان لە نەزەر نـاگیرێن و تـەنیا ئەوانـەیان رەچـاو دەکـرێن، کـە لەگـەلّ نموونـەی فۆنێمـدا هاوجووت دێن و خاوەنی ئەرکی وەرگرتن — واتە ئەو دەورەی دەیگەیەنێتە ئەنجامی هەست پیٚ کردن . (٢)

فۆنێم تەنیا بە خاسیەتی بیستن و وتن لە یەکدی جیانابنەوە، بـەلّکو بـە توانـستی گـۆڕینی مۆرفێم و وشە و بەشداری کردن لە واتا گەیاندنیشدا — واتە بوونی خاسیەتی جیاکردنـەوە. بـە وێنە، وشەی (ناز) و (باز) یەکەم کۆنسۆنانت لە یەکیان جیادەکاتەوە. هەرچی وشـەکانی (نـاز) و (بەز)ە — بزوێن دەیـانگۆڕیٚ . بـەلاّم خـاوەنێتی ئـەرکی جیاکردنـەوە (جیاکردنـەوەی واتـا)ی فۆنێم تەنیا جغزی دەنگیـی وشـە دەگـۆڕیٚ و هـەر بـەم واتایـە بەشـداری لـە دەربڕینـی مانـادا دەبینـیٚ، وشـە کـە لـە یـەك جیادەبنـەوە، هێنـدە لەبەرئـەوە نییـە، کـە لـە دەنگـی جیـاواز پێکهاتوون،وەك هێندەی لەبەرئەوەیە، کە مـەفهوومی جیاواز دەگەیەنن.

خاسیەتی بیستن و وتنی فـۆنێم گرنگـی و چەسـپاوی یـان لـە شـەپۆلی ئاخـاوتن و بایـەخی جیاکردنەوەی خودی فۆنێم لە یەکدی لە ڕادەیێکی یەکـسانیدا نییـە. بـە وێنـە، بزوێنـی (ۆ) و (یٚ)ی کوردی — ڕەوانن (بیڤلۆکی نین)، بەلاّم ئـەم خاسـیەتە لـە فـۆنێمی دییـان جیاناکاتـەوە، چونکە گشت بزوێنەکانی زمـانی کـوردی بیڤلـۆکی نـین، بـەو پێیـە، ئەمـە خاسـیەتی گـشتیی بزوێنە. ئەم جۆرە خاسیەتە گشتی یانەی بزوێن ، کە ناتوانن بۆ سـنوور جیاکردنـەوەی فـۆنێمی زمان بەکاربهێنرێن ، بە دەست لیٚ نەدراو ناودەبرێن .

خاسـیەتی دەسـت لیٚ نـەدراو بەرانبـەر خاسـیەتی جیاکـەرەوە دەوەسـتیٚ ، خاسـیەتی جیاکـەرەوەی فـۆنێم، تایبـەتێتیی بیـستن و وتنیـان دەگەیـەنن ، کـە لـە لایـەن قـسەکەرەوە وەردەگیریٚ و فۆنێم لە یەکدی جیادەکەنەوە و هەروەها توانستی دەرك کردن و ناسینەوەی وشـە و مۆرفێم دەڕەخسێنن . بە وێنە فۆنێمی (ٶ)ی فەرەنسی ژاوەژاوی بیڤلۆکی نییە و بریتیـیە لـە

خاسیەتی جیاکەرەوە ، لەبەرئەوەی لە زمانی فەرەنسیدا بزوێنی بیڤلۆکیی (٤') هەیە. بۆ (ڕ ، ڵ)ی کوردی، قەڵەوی بریتی یە لە خاسیەتی جیاکەرەوە، چونکە لە زمانی کوردیدا (ر ، ل)ی لاواز هەیە: (کەڕ-کەر) " (کەڵ-کەل) . بەم چەشنە فۆنێم وەك دانەی دەنگیی ئاڵۆز خۆی دەنوێنی سەرجەمی تایبەتێتیی جیاوازی بیستن و وتن بەشێوەی جیاواز لەزنجیرەی دەنگی دا بەدەردەکەوێ ،بە چەشنی جیاواز ئەرکی وەرگرتن بەجێ دێنن.

فۆنێم لە هەمان کاتیشدا بەشێکە لە ئاوێنەی سیستەمی فۆنەتیکیی زمان ، کەوا نەك تەنیا پێکهاتنی فونێم دەگرێتە خۆ ، بەڵکو لە یەکگرتنیشیاندا باڵ بەسەر توانستی شێوە گۆڕی یاندا دەکێشێ.

(فۆنێم) لە (دەنگ) گرنگترە ، چونکە جیاوازیی دەخاتە نێوان وشەوە . هەموو فۆنێمێك ، دەنگە ، بەڵام هەموو دەنگێك ، فۆنێم نییە .

(قیژە ، هاوار ، قوڕەی سك ، قرقێنە ، نزگەرە ، پرخە پرخ ، کۆکە.....) هەموو دەنگن،بەڵام فۆنێم نین . یاخود کاتێ (گ ، ك) لە پێش (ی، یٚ، وی، ویٚ)دا دەگوترێن، شێوەی تەلەفوزیان وەك (چ) یان (ج)ی لێ دێت — واتە (گ) و (ك) لە حاڵەتی ئاسایدا لە بنی ئەوکەوە تەلەفوز دەکرێن ، بەڵام لە حاڵەتی دووەمدا زمان نزیك مەڵاشوو دەخاتەوە . بەو پێ یە دەبنە دەنگی جیاواز، بەڵام نابنە فۆنێمی جیاواز.... هەروەها لە زمانی کوردیدا (ك) ، کە بە تایبەتی لە سەرەتای وشەوە بۆ یاریدەی دەربڕینی دەنگە بزوێنەکان دێت ، دەنگە و فۆنێم نییە.

هەندێ لە زمانەوانانی کورد لەو ڕایەدان ، کە نەبوونی نیگاری هەمزە لە نووسینی لاتینی دا ، ناتەواوییەکی بەرچاو و هەڵەیەکی گەورەیە ..بەر لەوەی بڕیاری وا بدرێ پێویست بە لێکۆڵینەوەی فۆنەتیکە ، بە تایبەتی لە دیاری کردنی تێکڕای فۆنێمەکاندا و ئینجا دانانی نیگار بۆ هەر یەکێك لەو فۆنێمانە . دوایش پێویستە ئەو پیتانە لەگەڵ یەکتردا بەراورد بکرێن ، تاکو بزانرێ بوون و نەبوونیان چ دەورێك دەبینێ .

بێتو ساغ بکرێتەوە کە (ئ) فۆنێم نییە ، ئەوە هیچ پێویست بەوە ناکات پیتی بۆ دابنرێت . خۆ ئەگەر چەسپێنراش ، کە فۆنێمە ، دەبێ لە ئەلف و بێ دا وێنەی بۆ بکێشرێ..... بە رای ئێمە لە زمانی کوردیدا (ئ) فۆنێم نییە ، بەڵکو دەنگێکی یاریدەدەرە و لە سەرەتای ئەو وشانەوە ، یاخود ئەو بڕگانەوە پەیدا دەبێ ، کە بە بزوێن دەست پێ دەکەن . سەرەڕای ئەوەی تێ چوونی هەمزە لە وشەی لێکدراوی کوردی وەك : ((گوڵ +ئاو = گوڵاو " ماست +ئاو = ماستاو " زەرد + ئاو= زەرداو " سەر+ئێش+ە= سەریەشە ....)) و وتن یان نەوتنی لە سەرەتای دەیان وشەی وەك: ((ئەبرۆ/ برۆ " ئەمن/ من " ئەتۆ/ تۆ " ئەوان/ وان " ئێمە/ مە "

ئەژمار/ ژمار " ئەژنۆ/ ژنۆ " ئەژنەفتن/ ژنەفتن " ئەسپاردن/ سپاردن " ئەسپۆن/ سپۆن " ئەستاندن/ ستاندن " ئەستۆ/ ستۆ" ئەستوون/ ستوون " ئەستێرە/ ستێر " ئەمووستیلە/ مووستیلە " ئاتوون/ توون " ئەسکلێ/ سکلێ.....)و بوونی هەمزە بە بزوێن لەو وشانەدا ، کە لە زمانی عەرەبی یەوە وەرگیراون ، وەك : دائم = دایم " دائرە = دایەرە " مسألە = مەسەلە " بئر/ بیر " طائفة / تایەفە " فائق/ فایەق " ضائع /زایە " لائق/ لایەق ....) و بەکارهێنانی لە ناوەڕاست و کۆتایی (لە زمانی کوردیدا هەمزە لە کۆتایی وشەدا تەنیا لە وشەی ((نەو))دا دەبینرێت، کە ئەویش بە زۆری دەکرێ بە ((نا)) وشەدا ... ئەوە دەسەلمێنن ، هەمزە فۆنێم نەبێ و دەنگێکی یاریدەدەربێ .

جا بە لای منەوە نووسینی لاتینی ، کە بایەخی بە دەنگی هەمزە نەداوە،مەسەلەکە ناتەواوی و دەرك پێ نەکردن نییە، بەڵکو ئەوەیە، کە هەمزە (دەنگ)ە و (فۆنێم) نییە . وەك لە سەرەوەش روونمان کردەوە، هەموو دەنگێك فۆنێم نییە و راستیش وایە نیشانە بۆ ئەو دەنگانە دابنرێن، کە فۆنێم بن... وشەکانی وەك (دەئاخێوێ، دەئەنجێ، بئاخێوە، بئەنگێوە، دەتئەزمووم) ، کە دەنگی هەمزەیان تێدایە، بە ئاشکرا تێیاندا دەردەکەوێ، کە پێویستیی فۆنەتیکی ئەو هەمزەیەی هێناوەتە کایەوە، کە ئەوەش پێکهاتنی وشەکان سازیان کردووە،چونکە ئەو نیشانانەی لە پێش وشەکانەوە هاتوون، بە بزوێن دەست پێ دەکەن.سەرەڕای ئەوە، جگە لە دوا وشە — (دەتئەزمووم) ، هەموو ئەوانی دی — (دەئاخێوێ، دەئەنجێ، بئاخێوە، بئەنگێوە) بڕگەی یەکەمی ئەو ریژانە بە بزوێن کۆتاییان هاتووە، بۆیە بۆ ئاسانکردنی دەربڕینیان (ئ) هاتووەتە پێشەوە . بە وێنە لە وشەکانی ((دەئاخێوێ، دەئەنجێ))دا بڕگەی یەکەم — واتە (دە) کە نیشانەی کرداری رانەبوردووە — بە بزوێن کۆتایی دێت و سەرەتای رەگی وشەکانیش بە بزوێن .... لە وشەکانی (بئاخێوە، بئەنگێوە) دیسان بڕگەی یەکەم — واتە (ب — bi) کە نیشانەی فەرمانە — بە بزوێن کۆتایی دێت و سەرەتای رەگی وشەکانیش بە بزوێن .. دوا نموونەش (دەتئەزمووم) وەك دوو وشە خۆی دەنوێنێ ،چونکە جێناوی (ت) ، کە چووەتە سەر نیشانەی (دە) بووەتە وشەیەك و ئەوەی دەمێنیتەوە (ئەنگێوم)ە .

بەو پێ یە ، دەرکەوت کە هۆی بوونی هەمزە لەو نموونانەدا ، ئەوە نییە، کە هەندێ زمانەوان بۆی چوون — واتە دەنگێکی واتاداری رەسەن — نییە ، بەڵکو دەنگێکی یاریدەدەرە لە سەرەتای ئەو وشانەوە، یاخود ئەو بڕگانەوە پەیدا دەبێ، کە بە بزوێن دەست پێ دەکەن .

ئەگەر بۆ بەڵگەی پێویستیی بوونی پیتی هەمزە لە ئەلفوبێی لاتینی دا بوترێ : (لە کوردیدا دەنگی لامی قەڵەویش لە بەرایی وشەوە نایەت و کەسیش ناڵێ با نیشانەی بۆ دانەنرێت....) ، ئەوە لە وەڵامدا دەڵێین ، ئەم بەڵگەیەش لەبار نییە و جیاوازیی لە نێوان ئەو دوو دەنگەدا — واتە (ئ) و (ڵ) زۆرە ، ئەویش چونکە وەك وتمان (ئ) لە کوردیدا فۆنیم نییە،بەڵام (ڵ) فۆنیمە . بۆ نموونە ، ئەگەر فۆنیمی (ل) لە وشەی (پەلە ، کەل....)دا بگۆڕێت بە (ڵ) ، ئەوە دەبن بە (پەڵە ، کەڵ...) ، کە جیاوازییەکی تەواو لە مانایاندا هەیە — واتە لێرەدا گومان نییە ، کە (ڵ) و (ل) دوو فۆنیمن — هەروەها ئەو بەڵگانەی پێشتر بۆ گومان کردن لەوەی هەمزە دەنگێکی واتاگۆڕبێ هێناومانەتەوە ، وەك : بەڵگەی تەنیا هاتنی لە پێش بزوێنەوە و تێ چوونی لە وشەی لێکدراو و وتن ، یان نەوتنی لە سەرەتای دەیان وشەدا و بوونی بە بزوێن لەو وشانەدا ، کە لە زمانی عەرەبییەوە وەرگیراون ......، بە نیسبەت دەنگی (ڵ)ەوە بە پێچەوانەوەیە — واتە بە شێوەی جۆربەجۆر لە ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا بەکاردێت و لە وشەی لێکدراو ناچێ و تەنانەت دەنگی (ل)ی وشەی عەرەبی وەرگیراویش لە کوردیدا بووە بە (ڵ) .جا کە ئەو هەموو جیاوازییە لە نێوان ئەو دوو دەنگە — واتە (ئ) و (ڵ)دا هەبێ بەراوردکردنیان لەبار نییە. یاخود کە گومان لەوە نەبێ، لە زمانی کوردیدا (ڵ) فۆنێم بێ، ئیتر بۆ بیر لەوە بکەینەوە نیشانەی بۆ دانەنرێت .

ئەگەر هۆی پەیدابوونی پیت بۆ دەنگی هەمزە لە ئەلفوبێی عەرەبیی دەستکاری کراودا، ئەوە بێ کە هەندێ لە وێنەی دەنگە بزوێنەکان ، بە تایبەتی لە سەرەتای وشەوە نووسینیان نالەبار بێ، یاخود لەبەر ئەوە بێ، کە دانەرانی بە فۆنێمی تێ گەیشتبن، ئەمە نابێ زمانەوانان بەو هەڵەیەدا بەرێ ، کە وەك دەنگە کۆنسۆنانتەکانی دی تەماشای بکەن .

هەر هەمان هۆ — واتە تێ گەیشتنی هەمزە بە فۆنیمێکی کۆنسۆنانتی ڕەسەن، تێکڕای زمانەوانانی کوردی خستووەتە ئەو هەڵەیەوە ، کە دەربارەی نیشانەی (دە -)ی ڕانەبردوو لە شێوەی سلێمانیدا دەدوێن ، وا نیشان بدەن ، کە بووە بە (ئە -) — واتە (د) بووە بە (ئ) . لە ڕاستیدا (د) نەبووە بە (ئ) ، بەڵکو (د) تێ چووە — واتە هەر ئەو کارەی بەسەردا هاتووە،وەك بەسەر وشەکانی (منداڵ/مناڵ " مەحمود/مەحموو " کڕاندی/کڕانی " خاوەند/خاوەن..... پەلامار بدات/پەلاماربات .... یازدە/یانزە " شازدە/شانزە ...)یشدا هاتووە . جا کاتێ (د)ی کاتی ڕانەبوردوو دەقرتێنرێ (٥) بە ئاسانی ناتوانرێ تەلەفوز بکرێ . بۆ نەهێشتنی قورتی دەربڕینی ، هەمزە بۆ یاریدەدان پەیدا دەبێ . هەرچی لە وشەکانی وەك (مناڵ، مەحموو....)دایە ، لەبەرئەوەی بەرهەڵستی بە دەمدا هاتن نییە ، هەمزە نایەتە ناوانەوە.

بەو پێیە پێویستە بزانین ، کە (دە -)ی نیشانەی ڕانەبوردوو نەبووە بە (ئە) ، بەڵکو (د) تێ چووە . لە حاڵەتی (لەو ، لەوان)یشدا (٥) نەماوە ، نەك (ئە) . نیشانەی (ان)ی کۆ و (ەکە)ی

ناسیاوی و .... کە بە تەنیا بە دەمدا دێن، لەبەر ڕەوینەوەی کۆسپی دەربڕین ، هەمیشە لە پێشیانەوە (ئ) دێت و دەوترێ (ئان، ئەکە....) تەنانەت بەشێك لە زمانەوانانی کوردیش، کە باسی ئەو نیشانانە دەکەن لەسەر بناغەی تەلەفوزکردنیان دەنووسن : (ئان، ئەکە...)... لەبەرئەوەی گومان ناکرێ ، کە ئەو نیشانانە (ان، ەکە...)ن ، بۆیە کە دەچنە سەر وشە هەرگیز دەنگی هەمزەیان لەگەڵدا نایەت .

بە وێنە : (کوڕ، کوڕان، کوڕەکە) " (کچ، کچان، کچەکە) " (پیاو، پیاوان، پیاوەکە) " (برا، برایان، براکە/برایەکە) " (پێ، پێیان، پێیەکە)...

ئەگەر لە ڕستەی ((تۆڕەوانێك لەسەر بەحرێ بوو ، ئەحمەد چوو کنەوی بە نۆکەری)) (**تحفەی مظفریە** ، ب ١، ل٢٠٠)دا تەماشای (کنەوی) بکەین، دەزانین ئەسڵەکەی (کن ئەوی)یە ... بەڵێ لە (ئەوی)دا بەبێ هەمزە دەربڕین مەحاڵە، بەڵام کاتێ لەگەڵ (کن)دا یەکیان گرتووە هەمزە تۆوی نەماوە .

پێویستە ئەو ڕاستییەش لە یاد نەکەین، کاتێ فۆنۆلۆجیستە ڕۆژئاواییەکان لە بارەی فۆنەتیکی زمانەکەیانەوە دەدوێن، ئەلفوبێ ناکەنە بنکە، تەنانەت ئەو نیگارانەی بۆ هەندێ فۆنێم دایانناوە ، لەو پیتانە ناچن، کە لە ئەلفوبێدا هەن ، بەڵام بەشێك لە زمانەوانانی کورد بە ئەلفوبێوە لکاون و هەندێکیش تەنانەت جیاوازی لە نێوان دەنگ و پیت دا ناکەن....

هەرچەندە نووسینی سەرەکی و باوی ئەمڕۆی ئینگلیزی و رووسی نووسینی فۆنەتیکی یە ، کە لەسەر بناغەی وێنەی دەنگەکان سازکراون، بەڵام لەبەرئەوەی بە دەوری مێژوویی درێژدا تێپەریون ، هەندێ شێوازی دییان تێکەڵ بووە و پاشماوەی کۆنیان تێدا ماوە .... بەڵێ ئەگەر ئەلفوبێ لەسەر بناغەی یەکسانی لە نێوان ژمارەی پیت و فۆنێمدا دابمەزرایە، ئەوسا کێشەی ڕێنووسی نیوەی نەدەما . لەبەرئەوەی ئەلفوبێی کامڵ نییە و تێپەڕینی بە دەوری مێژوویی درێژدا کێشەی بۆ سازکردووە . هەرچەندە ڕێنووسی هەر زمانێك بگری بنەمای جۆربەجۆری تێدایە و چەند بنەمایەکیشی بوونەتە سەرەکی ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە سازبوونی ڕێنووسدا بنەمای گشتی هەن و پێویستە پێڕەوی بکرێن .... بەو پێیە بۆ تێ گەیشتنی دەستوورە سەرەکییەکانی دەنگەکانی کوردی و نووسینیان ، پێویست بە ئاوڕدانەوە و لێکدانەوە و شی کردنەوەی هەندێ کێشەی فۆنۆلۆژی هەیە.

****

لە ڕۆژنامەی ((پێشکەوتن)) ١٩٢٠-١٩٢٢ ،(٣ژمارە) دا و زۆربەی ڕۆژنامەکانی دیی ئەو سەردەمەدا نیگاری (ئ) نابینرێ ، بەڵام لە هەندێ چاپەمەنیی هەمان دەم و پچێك زووتر و کەمێ دواتردا پەیدا بووە . بە وێنە لە ژمارە (١٨)ی گۆڤاری ((ژین))ی ئەستەموولدا، کە

(٨) ی مایسی (١٣٣٥) ی لەسەر نووسراوە ، کە دەکاتە (٨) ی مایسی ١٩١٩، وتارێکی (دادوەر ئەردەلانی) بە ناوی ((چۆن بکۆشین؟))ەوە هەیە (ل ١٦)و لە نووسینی هەندێ وشەدا نیگاری (ئ)ی بەکارهێناوە : (د ٨ — ((ئەمرد))) " (د ١١ — ((ئەم))) " (د ١٣- ((ئەمانە))) " (د ١٤- ((ئەکۆشین))) " (د ٢٠- ((ئەمندە)))... (٤)

شایانی باسە ، کە ئەم هەنگاوەی داوەر ئەردەلانی کاری کردە سەر هەندێ نووسەری گۆڤاری ((ژین)). بۆ نموونە ، یەکسەر لە ژمارەی داهاتوودا — واتە لە ژمارە (١٩) دا ، ٢٢/ مایسی/١٩١٩ (١٣٣٥ ك) ، ع . رەحمی ، کە نووسەرێکی چالاکی ئەو گۆڤارە بووە و لە زۆربەی ژمارەکانیدا بەرهەمی بڵاوکراوەتەوە و لە هیچ یەکێك لە نووسینەکانی دی بەر لە ژمارەی (١٩)دا پیتی (ئ)ی بەکارنەهێناوە، لەو شیعرەیدا ، کە بە ناوی ((لوما بلبل))ەوە لە لاپەرە (١٦)ی ژمارەی ناوبراودا چاپی کردووە بۆ نووسینی چەند وشەیێك پیتی (ئ)ی بەکارهێناوە . هەروەها کەمێ دواتریش لە کتێبی ((هینکر زیمان کوردی))دا (٥) نیگاری (ئ) زۆر بەرچاو دەکەوێ. بە وێنە، بڕوانە: (ل٦ ، د٣- ((ئەو ، ئەمە))) " (ل ١٧، د ٤- ((ئەوان))) " (ل١٩، د٣- ((ئەموست))) .... لە کتێبی ((کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی)) (١٩٢٥)دا (٦) ، (ئ) تا رادەیێك بەکارهاتووە، بۆ نموونە بڕوانە: (ل٣ ، د١١ — ((ئەمەش)))" (ل٣، د١٠- ((ئەوی))) " (ل٣ ، د١١ — ((ئەخواست ، ئەم))) .... لە کتێبی ((رەوشت و خوو)) ١٩٢٧دا (٧) ، (ئ) پتر رەچاو کراوە .

بۆ نموونە، بڕوانە: (ل١، د٤ — ((ئەوی، ئەگەر))) " (ل١، د٧ — ((ئەکەیت))) " (ل٤، د٧ — ((دائەمێنێ))) ... لەگەڵ ئەوەشدا ، هەندێ کتێبی ئەوتۆ هەن، کە دوای ئەوانەی باسمان کردن، چاپکراون و کەچی (ئ)یان تێدا بەدی ناکرێ، بەڵام ئەمە هیچ لە مەسەلەی سەرەتای پەیدابوونی ئەو نیگارە ناگۆڕێ.

بەر لە پەیدابوونی وێنەی هەمزە، وشەکانی، وەك: (ئەشکێنێ، هەڵئەکوتێتە، ئەکا، ئەکەن، ئەوانیان، ئەوەی، ئەدەین، ئەهێنین، ئەیاندا...) ، (ئە)یان تێدا بە (١) دەنووسرا، وەك: (اشکێنێ، هەڵ اکوتێتە، اکا، اکەن، اوانیان، اوەی، ادەین، اهێنین، ایاندا...) بەڵام سەرنج راکێش ئەوەیە، لە ژمارە (١٦) (٨) و (١٧) (٩) ی رۆژنامەی ((تێگەیشتنی راستی))دا، بە ناوی ((نطق عالیکی اجتماعی کورە ی کوردان بو رؤسای عالی قدر کردان))ەوە وتارێك هەیە، کە ئەو وشانەی ناومان بردن، بەم چەشنەی خوارەوە نووسراون تێیدا: (ژ١٦، ل١،س١،د٩ — ((أەشکینی) " (ژ١٦، ل١، س١، د٨ — ((هل أەکوتیتة)) " (ژ١٧، ل١، س١، د٤ — ((أەوانیان)) " (ژ١٧، ل١، س١، د١٢- ((أەدەین))) " (ژ١٧، ل١، س١، د١٠- ((أەهێنین))) " (ژ١٧، ل ١، س٢، د ١ — ((أەیاندا))... هتد.

ئەم جۆرە نووسینە بۆ یەکەم جار لە وتاری ناوبراودا دەبینرێ. هەرچەندە ئەمە زۆر بڵاونەبووەوە و پەرەی نەسەند، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانرێ بە هەنگاوێك دابنرێ بەرەو پەیدابوونی (ئە)، بەتایبەتی چونکە بەر لەو وتارە لە هیچ چاپەمەنییەکی کوردیدا ئەوە نابینرێ، کە بە دوا هەمزەدا کورتە بزوێنی (ە) نووسرا بێ.

نیگای (ێ)، کە نزیکەی (٨٥) ساڵ بێ لە نووسینی کوردیدا بەکار بێ و شێوەشی دڵگیر بێ، هەر لەبەر ئەوەی (دەنگ)ە و (فۆنێم) نییە، بیسڕینەوە- واتە بڵێین ((وا ڕاسترە لە نووسیندا نەنووسرێ))(١٠) ، بە ڕایەکی باشی نازانم، چونکە کارێکی نادروست و نا بەجێ دەکاتە سەر نووسینی ماوەیەکی دوور و درێژمان و" شێوەی جوانی نووسینی سەدان وشە دەشێوێنێ و...

وێڕای ئەوەی د. عەبدوڵڵا خۆی وتەنی : ((ڕەنگە ڕاهاتن لەسەر نووسینی ئاسان نەبێ، چونکە بە نووسینی ڕاهاتووین))(١١) ، هەروەها چەندین گیروگرفت و تەگەرەمان بۆ پەیدا دەکا. بەم پێیە دەبێ:

١- دەیان وشەی وەك: (ورشە، وشە، وڵات، وریا، وڵاخ، ورە، ورگ، ورتە، ون، ورد، وڕ، وڕێنە، وتار، ورووژان، وتن، وزە...)، کە بە دەنگی کۆنسۆنانتی (و — w) دەست پێ دەکەن، لە گەڵ ئەو وشانە بزوێنی (و — u) لە سەرەتایانەوە دێن و (ئ) یان لە پێشەوە دەنووسین، وەك : (ئومێد، ئوتو، ئونیشك، ئونە، ئولە، ئوسکوف، ئوسترە، ئوسترلاب، ئورزان...)، گەر ئەو نیگارەیان لێ بکەینەوە بە (ومێد، وتو، ونیشك، ونە، ولە، وسکوف، وسترە، وسترلاب، ورزان...) بە یەك چەشن بیان نووسین. بەمەش بۆ خوێنەرو خوێندکار کۆسپ و تەگەرە دروست دەکەین، چونکە نازانن کامیان کۆنسۆنانتی (w)ە و کامیان بزوێنی (u)ە .

٢- بە هەمان شێوەی (و — w)ی کۆنسۆنانت و (و — u)ی بزوێن، ی(ی — y)ی کۆنسۆنانت و (ی - Î)ی بزوێنیش تێکەڵ بەیەك دەبن... ئەو دەمە، دەبێ وشەکانی: ((ئیتر، ئینجا، ئیح، ئیدی، ئیستا، ئیست، ئیسك، ئیش، ئیشت، ئیشکانی، ئیشکەر، ئیکلام، ئیکە، ئینحا، ئینە...) بکەینە: (یتر، یجا، یح، یدی، یستا، یست، یسك، یش، یشت، یشکانی، یشکەر، یکلام، یکە، ینجا، ینە...) و لەگەڵ وشەکانی : (یابوو، یاد، یادگار، یادداشت، یار، یارا، یاری، یاریدە، یازدە، یخ، یەخ، یەخسیر، یەدەك، یەك، یەکاڵا، یەکانە، یەکبوون، یەکتر، یەکسانی، یەکسەر، یەك لا، یەکێتی...)دا وەك یەك بنووسین... ئێدی دەستەی یەکەم، کە سەرەتایان بزوێنی (ی - Î) بێ و دەستەی دووەمیش بە (ی - y) کۆنسۆنانت دەست پێ

بکەن، چۆن ڕەوایە وەك یەكدی خۆیان بنوێنن؟ و چۆن لە منداڵی کوردی بگەیەنین، کە ئەوانە دوو پیتی جیاوازن؟

٣- ئەو وشانەی سەرەتایان بزوێنی (٥)یە، وەك: (ئەوك، ئەم، ئەو، ئەمان، ئەوان، ئەنجا، ئەنجام، ئەنجومەن، ئەنجنین، ئەندام، ئەندێشە، ئەردەلان...)یش، بەم شێوەیە (ەوك، ەم، ەمان، ەوان، ەنجا، ەنجام، ەنجومەن، ەنجنین، ەندام، ەندێشە، ەردەڵان...) بنووسین، کە ئاوەز و ئارەزووی نووسەر تێکدەدەن.

٤- هەرچی وشەکانی (ئاسمان، ئازاد، ئارام، ئارەزوو...)ە ، کە کران بە (اسمان، ازاد، ارام، ارەزوو...) — واتە (ئ)ەکە لابرا، سەرلەنوێ دەگەڕێنرێنەوە بۆ ڕێنووسە عەرەبییە کۆنەکە.

... و هەندێکی دی.

سەرباری ئەوە د. عەبدوڵلا دەڵێ: ((ژمارەی ئەو وشانەی(و) یان ( )ی بزوێنیان لە سەرەتادا هاتبێ زۆر دەگمەنن))(١٢) و بۆ بەڵگەی ئەو وتانەشی لە خشتەی خوارەوەدا، کە بۆ ئەو مەبەستەی ڕێکخستووە، بۆ (و) تەنیا سێ وشەی (ئوتی، ئوتێل، ئومید) و بۆ (ی)ش دوو وشەی (ئیش، ئینجا)ی کردووەتە نموونە. بە ڕای بەندە، بەر لەوەی دوکتۆر ئەو بڕیارەی بدایە، گەر تەماشای چەند فەرهەنگێکی بکردایە، ئەوسا بە چاوی خۆی دەیان نموونەی بۆ ئەو وشانەی (و)، یان (ی)ی بزوێنیان لە سەرەتاوە هاتبێ دەبینییەوە و وا بە سانایی و ئاسانی نەیدەوت ((زۆر بە دەگمەن))... من لەوە باش تێ دەگەم، کە (ئ) دەنگە و فۆنێم نییە و لە سازدانی ئەلفوبێش بۆ هەر زمانێك چاك وایە لەسەر بناغەی یەکسانی لە نێوان ژمارەی پیت و ژمارەی فۆنێمدا دابمەزرێنرێ... بەڵێ باشترین ئەلفوبێ، کە لەسەر بناغەی فۆنەتیك دانرابێ، ئەوەیە کە ژمارەی پیتەکانی هێندەی ژمارەی فۆنێمەکانی ئەو زمانە بێت. لەبەر ئەوەی نووسین بە دەورێکی مێژوویی درێژدا تێپەڕیوە و گەلێك پاشماوەی کۆنی تێدا ماوە، ئەلفوبێی کامڵ نییە. ئەلفوبێی هەرە ناسراو و پتر بەکارهێنراو و لەبەر ئەلفوبێی لاتینییە. هەرچەندە ئەم ئەلفوبێیە لە گەڵ فۆنەتیکی زمانی لاتینیدا باش دەگونجا، بەڵام پڕ بە پڕی زمانە ئەوروپاییەکانی دی نەبوو، چونکە ئەو (٢٦) پیتەی بۆ زمانی لاتینی دانرابوون بەشی ئەو زمانە ئەوروپاییە نوێیانەی نەدەکرد کە پێویستیان بە (٣٦ — ٤٠) پیت بوو. بە پێنج پیتی بزوێنی (i، u، o، e، a) و دواتریش (Y) نەدەکرا ئەو هەموو بزوێنانەی لە زمانی فەرەنسی و ئینگلیزی و زمانە ئەوروپاییەکانی دیدا هەن، دەربڕێن. یاخود ژمارەیەك دەنگی کۆنسۆنانتی ئەوتۆ لە هەندێ زمانی ئەوروپاییدا هەن، کە لە لاتینیدا نەبوون و پێویستیان بە نیشانە و نیگار بوو... جا بۆ پڕکردنەوەی ئەو ناتەواوییانە واتە لە دانانی پیت بۆ ئەو دەنگانەی لە لاتینیدا نەبوون —

هەوڵی هەمەجۆر درا، وەك: دانانی چوكڵە لەسەر یان لەژێر " گەیاندنەوەیـەكی هـەردوو سـەری پیتێك " لێكدانی دوو پیت... هتد.

هەرچی نووسینی كوردیشە بە ئەلفوبێی عـەرەبی ، ئـەویش گۆڕانكـاریی زۆری تێـداكراوە و زانایانی كورد لە مێژە هەستیان بەو پێویستی یە كـردووە و هـەر یـەك بـەپێی توانـستی خـۆی كاری تێداكردووە... هەرچی پەیدابوونی نیگاری (ێ)ە، گەرچی یاسا و فۆنەتیكی كوردیی تێدا ڕەچاونەكراوە، بـەڵام ماوەیـەكی درێـژی بەسـەردا چـووە و نووسـینی ئـەو وشـانەی سـەرەتایان بزوێنە، ڕازاندووەتـەوە... لەبـەر ئەمـە و ، ئـەو چـوار خاڵـەی لـە سـەرەوە لێیـان دواوم ، كـە نەنووسینی ئەلفوبێكە ناشیرین دەكا، بۆیە چاك وایە لێی گەڕێین و دەسـتكاری نەكـەین... جـا چۆن ئینگلیز لە هەندی باردا (PH) بۆ (F)... دەنووسن و بەڵام لە لێكوڵینەوەی زمانەوانیـدا ڕوودەكەنـە ئـەو ئـەلفوبێ جیهانییـەی لـە لێكۆڵینـەوەی فۆنەتیكدا بـەكاردەهێنری ، ئێمـەش دەتـوانین ئـەلفوبێی توێژینـەوەی فۆنـەتیكی سـازبكەین و لەوێـدا ئـەو ڕایـەی (د. عـەبـدوڵڵا) ڕەچاوبكەین...

نكۆڵی لەوە ناكەم، كە ئەو ڕێنووسەی ئەمڕۆ پێی دەنووسین، هێـشتا پێویـستی وەلاوەنـانی چەندین گیروگرفتە و دەبێ كاری بۆ بكەین... بەڵام هەرچی ئەو پێشنیازەی (د. عـەبـدوڵڵا)یـە، گیروگرفتـەكان زیـاد دەكـا و بەتایبـەتی، كـە دەڵـێ ((وا راسـترە لـە نووسـیندا نەنووسرێ... نەنووسینی گرفتێكی ڕێنووسمان چارەسەردەكا. ئەوەی كـە پـتر پێـی ڕاهـاتبین (ە)ی سـەرەتایە، ئەویش ئەگەر وەكو خۆیشی نەنووسن، دەشێ فۆرمێكی (و)ی سەرەوژێری بۆ هەڵبـژێرین، وەك (ل ە). لە ڕاستیدا تەنانەت ئەو نیشانەیەش- ( ) ، بـۆ (ە)ی سـەرەتای پێـشنیاز كـردووە، لـە گەڵ پیتەكانی ئەلفوبێی عەرەبیدا ڕێك ناكەوێ و پەسەند نییە.

* * * *

تەوەرەی سێیەمی باسەكەی (د. عەبدوڵڵا) بە نێوی ((دەنگی (وو/ و))) ەوەیـە و خوێنـەر وا تێدەگا، كە مەبەستی لـە (وو – û)ی درێـژ و (و – u)ی كـورت بـێ. لـە بەنـدی یەكـەمی لێدوانەكەیدا نووسیویە، دەڵێ: ((تا ئێستا زۆر لە نووسەران گرفتی نووسینی یەك (و) و دو (و) یان هەیە. تەنانەت هەندێ جار لە هەمان نووسیندا چەندین وشە بە هـەردوو شـێوە دەبینـرێن، وەك (وڵات/ ووڵات، وشە/ ووشە، نوسین/ نووسین، جوتیار/ جـووت، چـوون/ دەچـووین، بـووك/ بوكێنی، سووك/ سوكایەتی، پەڕتووك/ پەڕتوكخانە....)) (ل ٦).

لەم وتانەیدا کەوتووەتە چەند هەڵەیەکەوە:

١- وشەکانی (ولات/ وولات، وشە/ ووشە....)ی لەگەڵ (نوسین/ نووسین....) ڕیزکردووە. لەبەر ئەوەی (و/ وو)ی سەرەتای دەستەی یەکەم — (ولات/ وولات...) پیتی کۆنسۆنانتی (W)وە، نەدەبوو لە گەڵ (و/ وو)ی دەستەی دووەم-(نوسین/نووسین...) لە تەك یەکیان دابنێ، چونکە ئەمان بزوێنی (û)ن

٢- کاتێ (بووك، سووك)ی بە دوو واو نووسیوە و (بوکێنی، سوکایەتی، پەڕتوکخانە)ش بە یەك واو تۆمارکردووە، دەبوو ئاگاداری ئەوە بێ، کە لە هەردوو دەستەکەدا فۆنێمەکە (وو-û)ە، بەڵام کە لە دەستەی یەکەمدا بە دوو واو دەینوسن، لەبەر ئەوەیە، هێز(النبرە — Stress)ی لەسەرە، هەرچی لە دەستەی دووەمدایە، هێز لەسەر (وو) نەماوە و گوێزراوەتەوە سەر بزوێنەکانی دواوەی

بەدوا ئەمەدا لەو خشتەیەی لە لاپەڕە (٧)دا بۆ ڕوونکردنەوەی مەبەستەکەی سازی کردووە، دیسان ناتەواوی بەرچاو دەکەوێ، وەك:

١- لە خانەی یەکەمدا وا ڕادەگەیەنێ کە (و)ی سەرەتا (کورتە)... لەبەر ئەوەی (و)ی سەرەتا کۆنسۆنانتە، بێ گومان دەبێ کورت بێ و ئەمە لێکدانەوەی ناوێ.

٢- لە خانەی دووەمدا، دەڵێ: گەر (و) لە ناوەڕاستی بڕگەبێ: کورت: جوان، چەوت، حەوت، دوان، ڕوان، ژوان، شوان، گوان، لوان... ڕوون و ئاشکرا دیارە، کە سەرجەمی (و)ی ئەو وشانە کۆنسۆنانتن، لەبەر ئەوە هەر دەبێ کورت بن...

٣- لە خانەی سێیەمدا وا ڕادەگەیەنێ، ئەگەر(و) ((بزوێنێکی لە پێشدا هاتبێ کورتە: ئاو، ئەو، چاو، جاو، خەو، خاو، خێو، دێو، ڕاو، زیو، سێو، شێو، شیو، لاو، لێو، مێو، ناو)). ئەوەتە تا ئێرە بە زۆری باسی کورتیی (و)ی کۆنسۆنانت دەکا ، نەك کورت و درێژیی (و)ی بزوێن، کە خوێنەر چاوەڕوانێتی. بە دوا ئەمەدا، کە چەند دێڕێك لەمەر (و)ی کورت و درێژ دەنووسێ و دەڵێ: ((دەنگی (و)... پتر لە ئەلەفۆنێکی هەیە، هەرچەندە کورت و درێژیەکەشی دەسکاری و ئاڵوگۆڕ بکرێ، واتای وشەکە ناگۆڕێ، جگە لە وشەی (کوڕ) کە لە درێژکردنەوەی (وو)دا واتای دەگۆڕێ و دەبێتە (کووڕ) واتە ئەم وشەیە لە گریمانەکە ناوێزە دەردەچێ ودەشێ ئەم تاکە وشەیە بە دو (و) بنوسرێ، واتە: وشەی کوڕ سێ فۆنێمە: (ك + و + ڕ) بەڵام وشەی (کووڕ) چوار فۆنێمە: (ك + و + و +ڕ) ((ل٧)).

لەم بەندەدا ڕوون و ئاشکرا دیارە، کە (د. عەبدوڵڵا) دوو مەفهوومی وتن و نووسینی لە یەك جیانەکردووتەوە و باسی ئەو دەنگە کوردییانەی لە ڕوانگەی ئەلفوبێی عەرەبییەوە کردووە... گەر وا نەبا، هەڵبەت نەیدەوت: ((دەنگی (و)... پتر لە ئەلەفۆنێکی هەیە...)).

گومان لەوە ناکرێ، کە لە زمانی کوردیدا (W)ی کۆنسۆنانت و (u)ی کورتەبزوێن و (û)ی بزوێنی درێژ هەن، بەڵام لەبەر ئەوەی ئەلفوبێی عەرەبی بەباشی بۆ نووسینی کوردی ناگونجێ، تەنانەت زانایەکی وەك (د. عەبدوڵلا) ی بەو هەڵەیەدا بردووە، کە هەر لەبەر ئەوەی لە ئەلفوبێی عەرەبیدا (W) و (u) و (û) وەك یەك دەنووسرێن، بە ئەلەفۆنی یەکدی دابنێ... جا دانانی ئەو سێ فۆنێمە جیاوازە بە ئەلەفۆنی یەکتری هەڵەیەکی زمانەوانییە و پێویستی بە ڕاستکردنەوەیە.

بڕوا ناکەم هیچ زمانەوانێك نکۆڵی لە جیاوازیی (و — W)ی کۆنسۆنانت و (و — u)ی بزوێن بکا... ئەوەی دەمێنیتەوە جیاوازیی دوو فۆنێمی بزوێنی (و — u)ی کورت و (وو — û)ی درێژە، کە (د. عەبدوڵلا) بەیەك فۆنێمیان دادەنێ و دەڵێ: ((هەرچەندە کورت و درێژیەکەشی دەسکاری و ئاڵوگۆڕ بکرێ، واتای وشەکە ناگۆڕێ، جگە لە وشەی (کوڕ)، لە درێژکردنەوەی (و)دا واتای دەگۆڕێ و دەبێتە (کووڕ)، واتە ئەم وشەیە لە گریمانە ناوێزە دەردەچێ...)).

بۆ یەکەم جار بەندە لە لاپەڕە (٩٣ — ٩٤)ی کتێبی ((نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی)) (١٩٨٦)دا ئەوەی یادداشت کردووە: ((گومان لەوە ناکرێ کە لە زمانی کوردیدا (و — u) و (وو — û) دوو فۆنێمن چونکە گۆڕینی (و — u) بە (وو — û) جیاوازی دەخاتە نێوان وشەوە و وشەی نوێ پەیدا دەکا. بەوێنە ئەگەر لە وشەی (کوڕ)دا فۆنێمی (و — u) بکرێتە (وو — û) ئەوە وشەکە دەبێتە (کووڕ) واتە جیاوازی کەوتە ناوانەوە و لەبەر ئەوە دوو فۆنێمن. بێ گومان کە فۆنێمی جیاواز بوون، ئەوە بۆ تێکەڵ نەکردنیان لە ڕێنووسدا پێویستییان بە دوو نیگاری جیاوازە)). وەك ئاشکرایە بۆ هەر دەنگێك لە دەنگەکانی زمانی کوردی پیتێك کراوەتە وێنە، بەڵام بۆ نیشاندانی دەنگی (و)ی درێژ دوو پیت دانراوە. بێ گومان هیچ لێکدانەوەیەك ڕێگە بەوە نادات کە دوو پیت بکرێتە نیگاری یەك دەنگ. ئەوەی لایەنگیرانی دوو واو نووسینی بە هەڵە بردووە، ئەوەیە کە لە کوردیدا بەرانبەر دەنگی (و)ی درێژ، دەنگی (و)ی کورت هەیە. جا ئەگەر بەپێی ئەو بۆچوونە هەڵەیە نیگار بۆ دەنگەکانی زمانی کوردی دابنێین، ئەوە دەبێ لە بریتی (ا)یش دوو (ە) بەکاربهێنین و لە جیاتی ئەوەی بنووسین (ڕان)، بنووسین (ڕەەن). یاخود کە لە کوردیدا دەنگی (ڕ) و (ڵ)... هەیە، ئەوە بەو پێیە بۆ جیاکردنەوەیان لە (ر) و (ل)... دەبێ دوو (ر) و دوو (ل)... بنووسین، واتە لە بریتی (ڕان، داڵ) بنووسین (ررەن، دەلل)... نووسینی دوو واو لە سەرێکی تریشەوە تووشی ئەندێشەیەکمان دەکات ئەویش ئەوەیە، ئێمە لە کوردیدا بۆ نووسینی دەنگێ کە هێز (النبرە - Stress)ی

لەسەر بیّ دوو جار پیتەکە دەنووسین، وەك (میللەت، کەللە...). جا ئێمە کە دەستوورمان بۆ دەربڕینی هێز ئەوە بوو پیتەکە دووبارە بکەینەوە ، لە نووسینی دوو (و)دا دەستوورەکەمان لێ هەڵدەوەشێتەوە، چونکە مەبەستمان هێز نییە.(١٣) ئەوانەی ئەوە بە کارێکی ناشیانە دادەنێن، کە کۆڕ (و- کەشیدەیەکی لەسەر) لە جیاتی (وو) دەنووسی، ئەوە لەو سەرەتا ئاشکرایەی زمانەوانی بیّ ئاگان، کە دانانی دوو پیت بۆ نیشاندانی یەك فۆنێم باش نییە، سەرەڕای ئەوە دانانی چوکڵە ئاسانتر و خێراترە لە نووسینی پیتێکی سەرلەبەر. جا کۆڕ هەستی بەوە کردبوو و بۆیە پیتێکی هێشتبووەوە و وەك وێنەی درێژیش کەشیدەیەکی لەسەر دانابوو. لە ڕووی زانستی زمانەوە ئەمەی کۆڕ پەسەندە، بەڵام نووسینی دوو واو لەبەر نییە، کەچی بە داخەوە لە ڕووی ڕوخسارەوە، لەبەر ئەوەی ئەو کەشیدەیە لەسەر (فتحە)ی عەرەبی دەچیّ، هێندیّ گیرگرفتی پەیداکردووە. ئەگەر لە بریتیی ئەو کەشیدەیە نیشانەیەکی دی لەسەر یان خوار پیتی (و)ەوە دابنرایە، ئەوە چاکتر بوو... بەڵیّ ئەو کەشیدەیە شێوەی جوان نییە، بەڵام لە ڕووی زمانەوانییەوە ڕاستە، کەچی هەندیّ کەس ئەو ڕاستییەیان کردبووە ژێر لێوەوە و هەر لەبەر ئەوەی کاری کۆڕە، بەلایەنی خراپ بوو(١٤) هەرچی دوو وشەی (کوڕ) و (کووڕ)یشن ، کە بەندە کردوونی بە بەڵگەی ئەوەی (و — u) و (وو — û) دوو فونێم بن، نەك هەر (د. عەبدوڵڵا) ی هێناوەتە سەر ئەو ڕایەی تەنیا بۆ بابەتە هەر ئەو دوو وشەیە هەبن، بەڵکو زمانەوانانی دیشی بە هەمان ڕێگەدا بردووە:

ئەوەتە (د. ئەبوبەکر عومەر عەلی) دەڵیّ:

أ- ((یەکێك لە خەسڵەتە هەرە گرنگەکانی (فۆنێم) ئەوەیە کە ببێتە هۆی گۆڕینی واتای وشە. لە زمانی کوردیدا کە دێیتە سەر بەراوردی (و)واوی کورت و (وو) واوی درێژ، تەنیا لە یەك وشەدا نەبیّ ئیتر بە هیچ جۆرێك (وو)ی درێژ واتای وشەمان بۆ ناگۆڕیّ و وشەی نوێمان بۆ دروست ناکات. کوڕ _____ کووڕ

ب- بە سەرنجدانی هەموو ئەو وشانەی کە ئێستا بە (وو)ی درێژ ئەنوسرێن و ئەگەر هەمان ئەو وشانە بە (و)ی کورت بنوسرێن هیچ لە واتاکانیان ناگۆڕیّ و وشەی نوێمان بۆ دروست نابیّ

دوور - دور

سوور - سور

نووسین - نوسین

نووستن (١٥) — نوستن (١٦)

وا پیّ دەچیّ ئەو دوو برایە برایەتی دیی هاوبیریان، کەمێك بیریان نەکردبێتەوە پچێك خۆیان ماندوو نەکردبیّ، بۆ ئەوەی بزانن لە زمانی کوردیدا وشەی دی هەیە، گەر (و — u)ی

کورتە بزوێنی بکرێ بە (وو — û)ی بزوێنی درێژ، ئەوە مانای نوێ پەیدا دەبێ، یان نا... ئاخر چۆن چۆن دەشێ ئەو تاکە نموونەیەی بەندەی بیست ساڵێك لەمەوبەری کردبێتە بەڵگەی نیشاندانی دیاردەیەك، ئەمڕۆ ئەوان بیکەنە تیۆرییەکی ڕەتکردنەوەی بوونی فۆنیمی (وو)...

ئاخر، کە لە زمانەکەماندا چەندین وشەی دی هەبن و نیشانی ئەوە بدەن، کە (و — u) و (وو — û) دوو فۆنێمی جیاوازبن، ئیتر چۆن دەشێ بەیەك فۆنیم دابنرێن.

فەرموون! ...... ئەوە لیستێکی کورت و سەرەتایی بۆ پێسەلماندنی ئەو ڕایە:

شولە : پێمەڕەقوڕ ...... شلە، ئاشتی تراو

شوولە : جەواڵ تێڕ ...... گیای دەلاّ و بە گەورەیی و هەراشی

قون : زۆب ، قنج

قووت : ١- پاروو لە گەروو چوونە خوار

٢- ڕووت ، بێ پۆشاك

٣- بژێو ، زەواد

کوت : ١- پارچە

٢- لێدان

٣- مۆرفێمی کۆتایی (شەل و کوت)... واتە: کەسێك کە لەبەر ماندوویی یان لێدان لە کارکەوتبێ (هێندەی لێداوە شەل و کوتی کردووە).

کووت : ١- بەینی زەرعات.

٢- وشەی بانگکردنی سەگ.

کوچ : ١- خڕکە بەرد

٢- شەپڵە لێدراو

کووچ : ١- کەسێ ئەنگوستی لە پێنج کەمتر بێ

٢- کۆڵە ، بێ شاخ

کوز : ١- زێ ، قوز

٢- گۆزە

کووز : ١- قاش لە میوە

٢- تەختەی باریك لە شۆکردنی زەمین

٣- زۆپی نێوان تیخی خەنجەر و شمشێر، دووخ

٤- حەشارگەی کەو

٥- چووز (چووزانەوەی پێست)
٦- قەمبوور، پشت چەماوە

کوژە : ١- قەستەسەر (ئەم دەرمانە کوژەی سنە)
٢- دەڵەك
کووژە : ١- لوساوکی گەنم لە ئاسیاودا
٢- ئامرازێکی خوێن گرانە لە هەمانە
کوك : ١- قەڵاۆش
٢- بەنرخ، بەبەها، بایی دار
کووك : کەڵەشێر، کەڵەباب
کوکە : ئاژاوە و پشێوی
کووکە : ١- قوو قووی کەڵەشێر
٢- وشەی چووك شاندن (ئەوەند کووکە)
کول : ١- تیغێ کە نابرێ
٢- چاوی بە ژان یان کر
٣- خەم، خەفەت
٤- بریندار، ئێش و ئازار
٥- شەکەت
٦- بە تالآیی لای سەرووی ڕان
کوول : ١- تەشتی نانکەران
٢- پێڵە
٣- فیلی شەترەنج
٤- تەویلە
٥- ئەشکەوت
کولا : ١- برین وەژان کەوتن
٢- جۆشیا، قولڵتی دا
کوولا : هەیوانی لە شووڵ و قامیش
کون : ١- هەر شتێ لە ناوەڕاستی بڕوانرێ ڕووناکی ئەودیوی لێ دیاربێ
٢- خانووی جانەوەرانی وردیلە و خڕۆڵ و کێوی (کونە مێروو، کونەمار)

کوون : ١- قنگ، قوون

٢- چۆنن، چلۆنن

گورپ : ١- له بەرزبییەوە بازدان

٢- جێگەی پەنامو له دارکاریدا

گووپ : بۆ شایی لاشەویلاکە

گوچ : ١- ژەك، فرچك، یەكەم شیر

٢- پەنەمان له زەبر

گووچ : قوژبن، سووچ، گۆشه

گوز : لەپڕ، گوز و گومبەت

گووز : ١- گوێز، گرتەکان، گردەکان

٢- قۆز

گوسك : گۆزك" گۆزەی بچووك، کووپەڵه

گوسك : ١- سەعات" کاتژمێر" دەمژمێر

٢- قیبله نوما

گوڤ : گڤڤه" گیزه

گووڤ : کونی جانەوەری کێوی

گون : ١- باتو

٢- دێ(گوند)

گوون : ڕەنگی چڕوچاو

گور : ١- گورگ

٢- قەراغی کەوش

٣- کۆبوونەوە

٤- له پێست دەرهێنان

٥- سەربڕین

گوور : بێچووی چێڵ (مانگا)

گوران : له پێست دەرهاتن" سەربڕان،گورین،گوروون

گووران : ١- رسکان" رەگ داکوتان و ڕوان

٢- ڕۆح هاتنەبەر و دروست بوونی پێزە(ریشەکە گووراوە و شین بووە" زارۆڵە لە زگیا گووراوە

گورە : کار، گوروە

گوورە : ١- گۆروا، جۆراو

لوت : رووت" بێ جل و بەرگ

لووت : کەپوو" بیڤل، دفن، تفنك

لوتك : سەما لە خۆشیدا" بازبردن

لووتك : ئاوبارە" قەمتەرە

لور : لەوێ، لەوێندەرێ

لوور : ١- حەپەی درێژی سەگ و گورگ و چەقەڵ

٢- دەنگی بلوێر

٣- راست و تەخت

٤- پێچ دراو: (چاوان مەڕێژە بسکان مەکە لوور)

٥- بە تەوژم سەرەوژێژ هاتنی باڵدار

هول : گوڵێکی زەردە

هوول : ١- واش، بەش

٢- سەرلێ شێواو

٣- گای زۆر قەڵەوی زل

٤- بزنی گوێ سوور

هولە : جۆبرە" جۆبرکە، مڵە

هوولە : ١- هوول (بە هەموو ماناکانی)

هوولە ماسی/ ماسی گەورە

٢- قیڕاندن بۆ گورگ ڕەواندن

تالوگە : ١- ماندوو، هیلاك

٢- جێگەی مەترسی

تاڵووکە : پەلە، لەز

تو : تۆ — جێناوی کەسی دووەمی تاك

توو : توو" تفێ" بەری دارتوو

تور : لاڵەپەتە، کەسێك بە ڕەوانی قسەی بۆ نەکرێت

توور : تووره‌كه‌“ خورجی بچووك، تووره‌كه‌ی نان و تیـشوو، تـوور: رووه‌كیكـی زسـتانه‌یه‌ و ده‌خوریت . به‌له‌كی دەڵێ تووره

توژی : دابه‌ش“ بلاوكردنه‌وه‌ به‌ ناودا

تووژی: ١-برنده‌یی تیغ

٢- چیژی توند و تیژ

تون : ١- قایم (توند)

٢- تام، چیژ

توون : ئاگردانی گه‌رماو ،دۆزه‌خ

تونه : هه‌ر نییه‌“ هیچ نییه‌“نییه‌

توونه: ١- تیژه‌، كه‌سكوونه‌

٢- ئاگردانی گه‌رماوه‌، دۆزه‌خه‌

پوڕ : پڕ، زۆر

پووڕ : ١- ئالان

٢- ئاخنین

چوز : ١- په‌یوه‌ند

٢- متوربه‌

چووز : ١- خه‌تی كیژاوی ریك

٢- جغز

٣- ریز

٤- لكی تازه‌

چوزه‌ : چه‌كه‌ره‌

چووزه‌: ١- نووكی تیژ بۆ پیوه‌دان له‌ دووپشك و زه‌رده‌واڵه‌

٢- به‌رووله‌ی خه‌یار و ترۆزی

خوز : ١- كووڕ“ چرچ و لۆچ

٢- تف، لیكاو

خووز : ١- هیز، توانا، وزه‌

٢- ناپه‌سه‌ند

خوس : وس، بیده‌نگ به‌

خووس: خووساو

خود : خۆ، خۆی

خوود : کلاَوی ئاسن

خوری :١- هری، کولَکەی پەز

٢- خروو، خرووکە

خووری: گەلی خووری

خول : سوورِ، گەرِان

خوول : پشت چەماوە

دومان : تەم، مژ، تومان

دوومان : دوان لە ئێمە

دو : کورتکراوەی دوکەلَ. لە هەندی ناوچە (کارو)شی پێ دەلَێن

دوو : ژمارە ٢

دوژ : ١- دژ

٢- گوریس، تەناف

٣- سیس

دووژ : خوێن بەردان

سور : سروە، شنەبا

سوور : رەنگی سوور

سورم : زەویی رِووتەن

سوورم : من سوورم

سون : ١- سن، بەلاَی گەنم

٢- بالَق(بالغ)، بلووق بوونی سەگ

سوون : ساوین

.......و دەیانی دی.

بۆم هەیە بپرسم:

کە ئەو جووتە وشانەی سەرەوە و چەندینی دی لە زمانی کوردیدا هەبن و جیاوازیی (و — u) و (وو — û) بگەیەنن، ئیتر چۆن:

١- (کورِ — کوورِ) ناوێزەیە؟

٢- (و — u) و (وو — û) یەك فۆنێمن؟

د. عەبدوڵڵا پتر لە راستە شەقام لادەدا و دەڵێ:

١- ((دەنگی (و) پتر لە ئەلەفۆنێکی هەیە)) (ل٧).

وشـەکانی ئـەو لیـستە سـەلماندییان، کـە (و) و (وو) دوو فـۆنێمن و لـە گـەڵ ئـەوەدا، کـە ئەلەفۆنی یەك دەنگ بن، مەسەلەکە ئاسمـان و رێـسمانە.... ئێمـە دەزانـین، هـەر لـە کـورت و درێژی بە دەمدا هاتنی (وو — û)دا چەندین نموونـەی ئاشـکرا هـەن. بـە وێنـە ئـەو بزوێنـە لـە (نووسین، پێنووس....)دا درێژتر تەلەفوز دەکرێ وەك لە (نووسرا...)دا، کەچـی تێکـڕا بـە دوو واو دەینووسین. ئەمەش کارێکی ڕاستە و لەگەڵ زانستی زماندا دەگونجێ....

هۆی ئەمەش، ئەوەیە کە لە وشەکانی (نووسین، پێنووس...)دا هێز لەسـەر دەنگـی (وو — û)ە، بەڵام لە وشەی (نووسـرا...)دا، هێـز دەخرێتـە سـەر دەنگـی (ا)... لـە زمـانی کوردیـدا دیاردەی گوێزانەوەی دەنـگ لـە بڕگەیەکـەوە بـۆ بڕگەیـەکی تـر زۆر بـاوە، بـەڵام بەداخـەوە لـە مەسەلەی رێنووسدا رەچاونەکراوە. بە رای ئێمە، نووسینمان وەك نووسـینی هەنـدێ لـە زمانـە ئەوروپاییەکان، بە تایبەتی بۆ هەڵـە نـەکردن لـە نووسـین و خوێندنـەوەی هەنـدێ وشـەدا و بـۆ تومارکردنیان لە فەرهەنگدا پێویستی بە بوونی نیشانەی (هێز — Stress)ە.

جا کورتیی دەربڕینی(وو — û) لە وشەی (نووسرا....)دا و درێژیی دەربڕینی هەمان فـۆنێم لە وشـەکانی (نووسـین، پێنـووس...)دا دەبنـە ئەلـەفۆنی جیـاوازی (وو —û)، نـەك ئـەوەی د. عەبدوڵڵا هێمای بۆ کردووە.

وینەی ئەم جۆرە دۆخانەش لە زمانی کوردیدا زۆرن. وەك:

روو : دەموچاو

روخسار: شێوە

شووش : باریك و ڕێك و جوان

شووشە : فلانەکەس (باریك و ڕێك و جوان)ە

٢- ((وشەی (کوڕ) سێ فۆنێمە: (ك + و + ڕ)، بەڵام وشەی (کووڕ) چوار فۆنێمـە: (ك + و + و + ڕ).

چ (کـوڕ) و ، چ(کـووڕ) لـە سـێ فـۆنێم پێکهـاتوون و نـەك (د. عەبـدوڵڵا) وتەنی،ئـەوی یەکـەمیان — (کـوڕ) لـە سـێ فـۆنێم و هەرچـی دووەمەکەیانـە —(کـووڕ) کـە سـێ فـۆنێم سازبوونێ...

وەك ئاشکرایە، بۆ هەر دەنگێك لە دەنگەکانی زمانی کوردی پیتێك کراوەتە نیگار، بـەڵام بۆ نیشاندانی(و)ی درێژ دوو پیت دانراوە. بێ گومان هیچ لێکدانەوەیەك ڕێگە بەوە نادات، کـە

دوو پیت بکرێته وێنەی یەك دەنگ... جا ئـەو دوو پیـت دانانـە (د. عەبـدوڵڵا) ی بـە هەڵـەدا بردووە و، ئێمەش پێشتر بـە درێـژی لـە هەڵـەی نیگـاری ئـەو پیتـە دوایـن و ئێـستا دووپـاتی ناکەینەوە.

... و هەندێکی دی.

* * * * * * *

سەبارەت بە باسی دەنگی (خ) و دەنگی (غ) دوو تیبینی دەخەمە ڕوو:

١- نووسەر کە وتوویە: ((ئەگەر سەیری دیوانە کۆنـەکانی شـاعیرە کلاسـیکیەکان بکـەین، دەبینین زۆریەی ئەم جۆرە وشانە بە پیتی (غ) نووسراون، بەڵام بە تێپەڕبوونی کات بەرە بەرە تا بەرەو سەردەمی نوێ بێیت ڕێژەی بە کارهێنانی پیتی (خ) زۆرتر دەبـێ بەرامبـەر پیتـی (غ))) (ل١١). نووسەر بۆ بەڵگەی ئەم بۆچوونە، نەك هەر دەبوو چەندین بەیت لە دیوانی شاعیرەکانی زووەوە بهێنێتەوە و بیانکاتە بەڵگەی وتەکانی، تا خوێنـەر گومـان لـەوە نـەکات، کـە دەیڵـێ، بەڵکو باش وا بوو پەنجە بۆ ئەوەش رابکێشێ کە بە پێچەوانەوە هەندێ وشەمان هەیە لـە زوودا لە شێوەی (خ)دا بەکارهاتوون و دواتر بوون بە (غ).

بە وێنە، وشەی (بناغە) پێکهاتووە لە:

(بن) — لای خوارەوەی شت" دیووی ناوەوە (بنی کووپە).

(ئاخ)= (خاك)- (خـاك و خـۆڵ). وشـەی (ئـاخ) لـە شـێوەی ناوەنـدی زمـانی کوردیـدا لـە بیرچووتەوە و تەنیا لە هەندێ مەڵبەند، زیاتر لە هەولێر و دەوروپشتی لە وشـەی (ئاخـەلێوە)دا ماوەتەوە کە ئەمەشیان لە موکریان و هێندێ ناوچەی دی هەر بووەتە(خاکەلێوە).

جا وێرای (هێز)، چەندین دۆخی دی هەن، کە ببنـە نموونـەی ئـەوەی (و — u) و (وو — û) دوو فۆنێم بن. وەك:

١- خستنە سەری ئامرازی (ش) بۆ سەر وشەیەك، کە بە (وو) کۆتایی هاتبێ:

گوش : پارچەی تەلیس

گووش : (گوو) = تلتەی خۆراك + (ش) = ئامراز

.... هتد

٢- هێنانی جێناوی لکاو بەدوا وشەیەکدا، کە کۆتاییەکەی(وو) بی:

خوت : خوت و خۆڕایی، بیٚ هوودە

خوت: (خوو) = نەریت، ئاکار + (ت) = جێناوی لکاوی کەسی دووەم

....

٣- هاتنی (و)ی پێوەندی بەدوا وشەیەکدا و بە دوایدا وشەیەکی دی، کە بە (وو) تەواوبووبیّ:

مارو : (مار)= جانەوەرێکی خزۆکی درێژۆکەی بە دریشۆکەیە ژاری هەیە و پێوەدەدا + (و) = ئامرازی پێوەندی.

مێروو = مرۆچە

...... چەندینی دی

ئەم نموونانە و گەلێکی تری لەو چەشنە، ئەوە دەردەخەن، کە (و — u) و (وو — û) دوو فۆنێمن.

بە ئاشکرا دەبینین لێرەدا (خ) بووە بە (غ)... دەنا دەبوو بوترێ (بناخە).

.......و هەندێکی دی.

٢- (د. عەبدوڵلا) کە نووسیویە: ((دەنگی (خ) دەتوانێ لە هەموو وشەیەك لە شوێنی دەنگی (غ) بەکاربیّ)) (ل١٢)...

باشتر وا بوو بڵیّ لە (زۆربە)، نەك(هەموو)...چونکە ئەوەتە چەندین وشەمان هەیە ناشیّ دەنگی (غ)ی بکریّ بە (خ)، وەك:

غار = درِك ، چقڵ

غز = سەرڕێژکردنی هەویر و ماستی ترشاو.

غوژەکەو = کەو لەبەریەك راگرتن، کە بۆ یەکتر بخوێنن.

غوول = مێرد ئەزمە، دێوەزمە.

غەریب = ئاوارە لە ولاّت.

غەوارە = بێگانە.

غێدان = گوندێکی کوردستانە

غیژ = لوور

جغز = خەتی بە دەورە. بازنە

..........و جەندینی دی.

* * * * * *

هەرچی بۆ ئەو باسەشێتی، کە لەمەڕ ((دەنگی(ح) و دەنگی (ع)))ەوەیە (ل١٠ — ١١)، سەرنجمان لەسەر چەند بەندێکی، دەخەینە ڕوو، کە تیایاندا دەڵێ:

١- ((لەوە دەچێ دەنگی (ح) و (ع) دوو دەنگی ڕەسەنی کوردی نەبن و بە کاریگەریی زمانی عەرەبی لەسەر زمانی کوردی هاتبنە زمانی کوردیەوە)) (ل ١٠). بۆ ئەم بیرۆکەیە، وا پێویست بوو ڕوو لە ئێتیمۆلۆژی بکا، تا ڕەسەن بوون، یان ڕەسەن نەبوونی ئەو دوو دەنگە یەکلایی بکاتەوە... دەنا ((لەوە دەچێ)) تەنیا وتەیەکی سەرپێیە و ناچێتە نێو قاڵبی لێکۆڵینەوەی زانستییەوە.

٢- ((ئەو وشە کوردیانەی یەکێ لەم دوو دەنگەیان تیادابێ زۆر دەگمەنن و ئەوانەش کە لە ئارادان گومانی خۆماڵییان لێ دەکرێ)) (ل١٠).

* بەر لەوەی نووسەر بڕیاری((دەگمەنی))ی ئەو وشانە بدا، کە دەنگی (ح) و (ع)یان تێدا بێ، باشتر وا بوو کەمێ بگەڕێ، تا بزانێ ئەو هەموو وشانەی خوارەوە و چەندینی دی، کە تەنیا لەسەرەتادا (جگە لە ناوەڕاست و کۆتاییدا)، (ح)یان تێدایە، لە کوێوە هاتوون؟...وەك:

حا، حای = ئامرازی سەرسوڕمان.
حاپول = هەنگاوی گەورە لە بریدا.
حاپۆل، حەپۆل = زەلامی تێنەگەیشتوو.
حاتۆر = داری ئەستووری گێچ کوتان
حاش = بێ بەهرە.
حرچ = ورچ، هرچ.
چرچڕ = حیلەی ئەسپ.
حود = دەفری لچ ولێو شکاو
حوشتر = وشتر
حەپە = وەڕە
حەپاندن = وەڕینی سەگ
حەچە = بۆ لێخوڕینی گوێدرێژ
حەز = ئارەزوو
حەسانەوە = لە ماندوویێتی ڕزگاربوون
حەش = ورچ
حەفت

حەڤدە

حەفتە، حەوتە

حەفت جۆش - حەوجۆش

حەفك = ئەوك

حەلە لە = دنەدانی سەگ بۆ تێبەر بوون.

حەم = خواردن لە زمانی منداڵاندا.

حەوا = ئاسمان

حەی، حەی حەی = ئامرازی سەرسوڕمان.

حەیتە = زەلامی زلحۆرت.

حیت = ناوی جۆرە بزنێکە

حیز = ترسنۆك

حیلە = دەنگی ئەسپ

... و گەلێکی دی.

* بۆ ئەو ڕایەشی، گوایا ئەو وشانەی، کە(ح)و (ع)یان تێدایە، گومانی خۆماڵییان لێ دەکا، خراپ نەبوو هەندێ دوای ئەوە بکەوتایە، کە بۆچی کورد لە چەندین وشەی کوردیی ڕەسەن و بیانیدا (ئ) دەکەنە (ع) و (ه)ش دەکەنە (ح).

وەك:

ئ ---------- ع :

ئاسمان ---------- عاسمان

ئاسن ---------- عاسن

ئاستەم ---------- عاستەم

ئەرز ---------- عەرز

سوئال _____ سوعال

... هتد

ه ---------- ح

مرهم ------------ مەڵحەم

گوناه ------------ گوناح

... هتد

خۆ کوردەکانی ئەرمەنستان و گورجستان بە زۆری (ا) دەکەنە (ع)

مار ------- ماعر:

((عەلی مەمەد... د دۆر خۆە نهێری و ژ دوورڤا دیت کو ماعرەکی سپی.....)) (ل ٣٤)

((پاشێن..... بمرم. تو من چاعل بکە...)) (ل ١٥٨).

...هتد (١٧) ، (١٨)

لەبەر بوونی ئەو دیاردانەی سەرەوە و هەندێکی دی، نەدەبوو د. عەبدوڵڵا وا بە ئاسانی بڵێ، ئەو وشانەی دەنگی (ح) و (ع) یان تێدایە ((گومانی خۆماڵیبیان لێ دەکرێ))... نووسەر سەرباری قوول نەبوونەوە لەو کێشەیە و نەهێنانەوەی بەڵگە، کەچی لە ئەنجامدا نووسیویە: ((لە بنەڕەتدا هەردوو دەنگی (ح ، ع) کوردی ڕەسەن نین و لە زمانی عەرەبییەوە هاتونەتە ناو زمانی کوردی...))(ل١١).

* * *

سەرنجڕاکێش ئەوەیە، پاش ئەو هەموو ڕوونکردنەوە و لێکدانەوە و ساغ کردنەوەیەی چەندین ساڵ لەمەوبەر، کەچی ئەوڕۆ (د. عەبدوڵڵا حسین) لەمەڕ (i)ەوە دەڵێ: ((دانان و دانەنانی، واتە" نووسین و نەنووسینی نابێتە هۆی تێکدان یان گۆڕینی واتای وشەکە)).

گەر ئێمە (i)ی نێوان (م) و (ن)ی وشەی (مِن) بکەین بە (ە)، ئەوە وشەکە دەبێتە (مەن)" یان (i)ی نێوان (ژ) و (ن)ی وشەی (ژن) بگۆڕین بە (ا)، ئەوە دەبێتە(ژان)...

بەدوا ئەمەشدا وا دادەنێ، کە دەشێ چەند کۆنسۆنانتێك بە دوا یەکدا بێن و نووسیویە بەمەش دەڵێن هێشوە کۆنسۆنانت... بەڵێ ئەمە ڕاستە، بەڵام ئەمە نە ئەوە دەگەیەنێ، کە ئەو وشانەی سەرەوە هێشووە کۆنسۆنانت بن و، نە ئەو وشانەی لە زمانی ئینگلیزیشەوە هێناونیەوە، کە تێیاندا چەند کۆنسۆنانتێك بەتەك یەکدییەوە نووسراون، هێشووە کۆنسۆنانت بن... وەك ئاشکرایە نووسینی ئینگلیزی لە نووسینی گەلێ وشەدا لە ڕێبازی فۆنەتیکی دەردەچێ — واتە نووسینیان و پێکهاتنیان یەك ناگرنەوە و ئەمەش هۆی ئەوەیە، کە نووسینی ئینگلیزی ڕێبازی چاولێکەری ڕەچاوکردووە و بۆیە دەیان وشە بە شێوەیەکی دوور لە پێکهاتنی دەنووسرێ... جا (د. عەبدوڵڵا) دەبوو ئەو بارە نا ئاسایی نووسینی چەند وشەیەکی ئینگلیزی نەکاتە نموونە و لەبەر ڕووناکیی ئەلفوبێی فۆنەتیکیی جیهان بیروانیایەتە ئەو چەشنە وشانەی کردوونیە بەڵگە هەر لەبارەی کورتە بزوێنی (i)ەوە (د. ڕەفیق شوانی)یش (ل ١٩) کەوتووەتە ئەو هەڵەیەوە، کە لە ڕوانگەی تێڕوانینی ئەلفوبێی عەرەبییەوە، ئەو (i)ە لەبیر بکات. ئەوەتە دەڵێ:

((وشەی (گوڵ) لـە فـۆنێمی: (گ + و + ڵ) پێکـدێت (مـن) = (م + ن))) (ل ٦) ئەوەتـە لێرەدا بە ئاشکرا دەبینین، کە هیچ حسابێکی بۆ (i) نەکردووە، کەچـی لـە لاپـەڕەی پێـشوودا، کە فۆنێمە بزوێنەکانی ڕیزکردووە بە جوانی (i)ی لە تەکیان داناوە:

((زمانی کوردی لە (٢٦) دەنگ پێکهاتووە، ئەم دەنگانە لە ڕووی ئەرکەوە دەبنە فـۆنێم و لە ڕووی چۆنیەتی دەربڕینەوە دوو جۆرن وەك:

١- دەنگی بزوێن vowel (ە، ا، ی، ێ، و، وو، ۆ، (i)

٢- دەنگی نەبزوێن consonants (و ، ب ، پ، ت، چ...هتد)(٢٠). ئەو کە (i)ی بـە بزوێن دابنێ، ئیتر لە وشەی (من)دا لە بیری کردووە؟

پەراوێزەکان:

١- ڤ . ی کۆدۆخۆڤ ، سەرەتایەکی زمانناسی، مۆسکو، ١٩٧٩، ل ٢٧٤.

٢- ئا. ئا. ڕیفۆرماتسکی، سەرەتایەکی زمانناسی، چاپی چوارەم، مۆسکۆ، ١٩٦٧ ، ل ٣٤١.

٣- ڕۆژنامەی ((پێشکەوتن))، سلێمانی، ١٩٢٠ – ١٩٢٢.

٤- ئەو (داوەر ئەردەلانی)یەی لە ژمارە(١٨)ی گۆڤاری ((ژین))دا، کە ڕێکەوتی (٨)ی مایسی (١٣٣٥) دەکات، لە ژمارە(٧)ی گۆڤاری ((کوردستان))یشدا، کە دیسان لە (٨)ی مایسی (١٣٣٥) دا دەرچووە، وتارێکی بە ناوی ((هێشتا نوستووین))ەوە بڵاوکردووەتەوە و لێرەشدا، هەروەها پیتی (ێ)ی بەکارهێناوە.

٥- نشریات هیوی جوانا گلبە کوردان، هینکر زیمان کوردی، چاپخانەی نجم استقبال، باب عالی، ابو السعود، ١٩٢١.

٦- عەبدولڕەحمان سەعید، کۆمەلە شیعری حاجی قادری کۆیی، بەغدا، ١٩٢٥.

٧- لاوانی کورد، ڕەوشت و خوو، بەغدا، ١٩٢٧.

٨- ڕۆژنامەی((تێگەیشتنی ڕاستی))، ژ١٦، ٢٣ی شوباتی ١٩١٨، ل ١-٢.

٩- ڕۆژنامەی ((تێگەیشتنی ڕاستی))، ژ١٧، ٢٦ی شوباتی ١٩١٨، ل ١-٢.

١٠- د. عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسوڵ، چەند پیتێکی کێشەدار لە نوسینی کوردیدا (لێکۆڵینەوەیەکی دەنگسازییە)، هەولێر، ٢٠٠٣، ل٥.

١١- هەمان سەرچاوە، ل ٥

١٢- هەمان سەرچاوە، ل ٤

١٣- شایانی باسە، مامۆستا (مەسعوود محەمەد) بە شێوەیەکی زانستی و بەڵگەی زۆر و ڕاست و لەبار نووسینی (و)ی درێژی بە دوو واو ڕەت کردووەتەوە (بڕوانە: مەسعوود محەمەد، ڕێنووسی کوڕ ((گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد))، ب ٤، بەغدا، ١٩٧٦، ل ٣٥٧- ٣٥٨)

١٤- بە وێنە، بڕوانە: د. جەمال نەبەز، سەرنجێك لە چەند زاراوەیەکی تازە بەکارهاتوو و کۆڕی زانیاریی کورد،((گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات))، بەغدا، ١٩٧٨، ژ٢٢ ، ل ٩٤.

١٥- (و)ی وشەی (نوستن) لەبەر ئەوەی کورتە، دەبێ بە یەك (واو) بنووسرێ بە واتایەکی دی، ئەم وشەیە لە ڕەسەندا بزوێنەکەی کورتە، واتە(و –u)ە، نەك(وو – û).

١٦- د. بەکر عومەر عەلی، فۆنێمی (و)ی درێژ لـە زمـانی کوردیـدا، ((گۆڤـاری زانکـۆی سـلێمانی))، بەشی B، سلێمانی، ٢٠٠٥، ژ١٥، ل ١١ — ١٢.

١٧- پرۆفیسۆر قەناتی کوردۆ(کوردۆییڤ)، کۆمەڵە تێکستی فۆلکلۆری کوردی هێنانـە سـەر ڕێنووسـی کوردی و ساغ کردنەوە و وشەی لێکدانەوە: شوکور مستەفا و ئەنوەر قادر محەمەد، بەغدا، ١٩٧٦

١٨- لە هەندێ باردا وەنەبێ(ا)ببێ بە (ع)، بەڵکو (ع) دێتە ناوانەوە.

١٩- د. ڕەفیق شوانی،پەیوەندی پێکهاتەیی زمانی بە زانستی بیرکارییەوە، ((گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشی B، سلێمانی، ٢٠٠٣، ژ ١٠، ل ٥ — ١٦

٢٠- لەسەر ژمارەی دەنگەکان و فۆنێمەکانی زمانی کوردی هەتا ئێستا لە نێوان زمانەوانانی کورددا ڕا و بۆچوونی جیاواز هەیە... بەڵام (د. ڕەفیق) ، کـە دەڵـێ، ((زمـانی کـوردی لـە(٢٦) دەنـگ پێکهـاتووە)) ، دەبوو.

١- ئەو (٢٦) دەنگە دیاری بکا، تا بزانین کامانەن و ڕامان بەرانبەریان هەیە یان نا.

٢- نیشانی بدا، کە ئەو (٢٦) دەنگە، گشتیان(فۆنێم)ن، یان هەندێکیان تەنیا دەنگن.

تێبینی:

مانگێك بەر لەکۆچی دوایی دوکتۆر ئەورەحمانی حاجی مارف، ئەم وتارەمان لـە بەڕێزیـەوە پێگەیشت، تا لە گۆڤارەکەماندا بلاوی بکەینەوە. پرسە و سەرەخۆشیمان بۆ کەسوکار و هاوڕێ و دۆستانی دووبارە دەکەینەوە.

ستافی کوردۆلۆجی